

سورج گرہن: اک نويکلی لکھت

Abstract:

Afzal Ahsan Randhawa's name is eminent in Punjabi Literature and Language. He was a great poet, astute novelist, incredible story writer and austere translator. His writings set an example for new authors. By profession he was a lawyer and politician but he chose Punjabi to express his thoughts and stayed an activist for its growth. Suraj Grehan is his third novel which he calls an autobiographical tale. Due to its unique creativity and narrative it is an important contribution to Punjabi novel. The writer has narrated the story of this novel through the letters of two characters Eva and Sahibaan. It throws light on the differences between Pakistan and Switzerland on societal, religious and political grounds. The novel depicts two lovers from different civilizations and narrates their love for each other regardless of the restrictions of borders and society. This article aims to critically analyze the novel Suraj Grehan with its language and different aspects which make it a masterpiece of its time.

Keywords: Afzal Ahsan Randhawa, Punjabi Literature, Novelist, Translator, Pakistan, Switzerland, Eva, Sahibaan, Political Grounds, Different Civilization.

.....

”سورج گرہن“، افضل احسن رندھاوا دا تیجا پنجابی ناول اے۔ ناول دے پہلے ایڈیشن دا

چھپن ورھا 1984ء، دوجی چھپت 1996ء دی اے، ایہوں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لہور نے

(1) چھاپیا اے۔

میلان کنڈیرا دے آکھن موجب اٹھارویں صدی دے ادھ وچ رچرڈ سن نے خطوط نویسی دے انداز وچ ناول دی اک اجہبی شکل دامڈھ بنھیا جس وچ پاتر اپنیاں سوچاں تے جذبات دا اعتراف کردے نیں۔⁽²⁾ ناول دی ایہ شکل انسان دی اندرونی سیاحت دا راہ اے جہدے ذریعے کسے وی وجود دی کھوج ممکن بنائی جاسکدی اے۔ ایس سلسلے دی اک اہم گڑی خلیل جبران دی کتاب ”محبت کے خطوط“ وی اے۔

اُردو زبان تے ادب دے کھیتر وچ ایس پکھوں میرزا ادیب دی لکھت ”صحرا نورد کے خطوط“ جہڑی بعد وچ ”صحرا نورد کے رومان“ دے سرناویں پیٹھ چھپی ایس سلسلے دی اک اہم گڑی اے۔ قاضی عبدالغفار دے دو ناول ”مجنوں کی ڈائری“ تے ”لیلیٰ کے خطوط“ اتے کشور ناہید دی نثری پتھی ”بُری عورت کے خطوط: نازائیدہ بیٹی کے نام“ سلاہن جوگ لکھتاں نیں۔ جیناں وچ پڑھنہار وکھ وکھ چٹھیاں وچ بیانی ہوئی کہانی راہیں اڈ و اڈ کرداراں دیاں سوچاں تے سدھراں جان وچ سہل ہوندے آں۔

افضل احسن رندھاوا دی لکھت ”سورج گرہن“ اپنے مخصوص سائل، منفرد بیانیے تے تکنیکی پکھوں اک نویکلی کہانی اے۔ ایہ سارا ناول خطاں دی صورت وچ لکھیا گیا اے جہنوں لکھاری نے دو وڈے حصیاں وچ ونڈیا ہویا اے۔ ایس دا پہلا انک ”سوئزر لینڈ توں پاکستان“ ایوا ناں دی گڑی دے اپنے محبوب دوست ہارس مین نوں لکھے گئے خطاں تے ادھارت اے۔ جد کہ ایس ناول دا دوجا اہم حصا ”پاکستان توں پاکستان“ دے سرناویں پیٹھ صاحبان ناں دی پنجابن گڑی دے اپنے سجن مرزے نوں لکھیاں ہویاں چٹھیاں تے مشتمل اے۔ ناول نگار نے ایہناں دو وکھ وکھ دیشاں وچ وس رہیاں گڑیاں دے خطاں راہیں ناول دی کہانی نوں ادبی رنگ دیون لئی ”سورج گرہن“ دے شروع وچ ”ابتدائیا“ اتے ناول دے اخیر تے ”اختتامیا“ دے سرلیکھ پیٹھ ایس ساری کتھا نوں سمیٹن اتے بیانن دا چنگا آہر کیتا اے۔ لکھاری نے ایس کہانی دامڈھ کجھ انج بنھیا اے:

”ایواتے صاحبان دے خطاں وچ لفظاں دے لکھو کھ جگنو سیتے پے ہن۔“

میں ایہناں خطاں دے رنگ برنگے کاغذاں توں اک اک جگنو جگا جگا کے
اپنے چٹے کورے ورقیاں اُتے دھروا گیا۔ انھیاں راتاں دی کاکھ بھری چپ
دی دہشت، دناں دے سریرتوں چانے لاه دین والی بے مہری، موسماں دے
دھرو دی روح نوں پچھو پچھو کر دین والی کنڈ دی پیڑ دے وچ وی انھیریاں
وچ پئے ہوئے ورقے، لفظاں دے اوہناں لکھاں جگنوواں نال چمکن
ڈھے نیں۔“ (3)

ایوا دے ہارس مین اُتے صاحباں دے مرزے راہیں ”سورج گرہن“ وچ افضل احسن
رندھاوا نے عشق تے احساس دی جیہڑی کھیڈ رچائی اے اوس وچ ایہ چارے پاتر وکھو وکھ
ہوندیاں ہویاں وی اکو ذات داروپ وکھالی دیندے نیں۔ ایس اکساہرتا بارے لیکھک نے اپنے
ایس ناول وچ کجھ انج دس پائی اے:

”میرا یار، میرا لنگوٹیا، ایوا دا ہارس مین، صاحباں دا مرزا، مینوں ایوا تے
صاحبان دے سارے خط دے کے کہن لگا! ایہ سارے لفظ آزاد کر دے تے
آپ اوہ پتا نہیں کدھر گواچ گیا۔ میں ایہ خط پڑھدا گیا تے اوہ سارے درد
اپنے ماس تے ہڈاں اُتے جردا رہیا، جیہڑے کدے ایوا نے جرے سن،
جیہڑے کدے صاحبان نے جرے سن، جیہڑے کدے ہارس مین یا مرزے
نے جرے سن۔۔۔“ (4)

”سورج گرہن“ وچ ایوا ولوں ہارس مین نوں لکھے خطاں دی تعداد 57 اے۔ ایہ
سارے دے سارے خط 21 ستمبر 1975ء توں لے کے 4 دسمبر 1979ء تک دے عرصے وچکار
لکھے گئے نیں۔ ایہ سبھ خط اڈ و اڈ تھاواں: جینیوا، برن، باسل (سوئیزر لینڈ)، وارنگھم (سرے)،
نیویارک، لاس اینجلس، نیوزی لینڈ اُتے ہوٹل فارچونا (ہانگ کانگ) توں ایوا، ناں دی گروی نے
اپنے محبوب ہارس مین دے ناں لکھے ہوئے نیں۔

ایوا، دے جیون دے دو مقصد نیں: اک اوس دی پڑھائی لکھائی..... تے دوجا ہارس مین
دیاں یاداں دے سہارے ایس آس تے جیونا کہ اوہ اک نہ اک دن دنیا دی کسے نہ کسے گٹھے،

کدھرے نہ کدھرے ضرور مل پٹھن گے۔ ایوا، اپنی مرضی دی مالک آپ اے۔ اوہ مسلسل اکلیاں رہن دا تپ سہندی آرہی اے۔

ایوا، دے ہارس مین نوں لکھے خطاں وچ سوئزر لینڈ دی قومی کونسل دے الیکشن، پاکستان وچ ملٹری دے ٹیک اوور، پنجاب وچ آئے سیلاب، نویاں ویکھیاں فلماں، پھلاں، تصویریاں، ریڈیو توں سنے گیتاں، موسیقی خبراں، ملکی تے غیر ملکی سیر سپاٹے تے ہارس مین دی محبت، اوس دیاں انٹ یاداں آتے اوس دیاں لکھیاں نظماں توں دکھ ہور روز وار دیاں ہونیاں اُن ہونیاں دی دس پیندی اے۔ اوس دے اینکاں خطاں وچ نکلیاں نکلیاں ذاتی خبراں، اوہدے خاندان دیاں روز وار دیاں رُجھاں تے واپریاں دا ویروا آتے ایوا، دی نوکری دی ادلا بدلی تے اوس دی دو جے شہراں وچ رہائش بارے چھوٹیاں موٹیاں گلاں شامل نیں۔ ایوا، دے پیار دے انمول رنگاں وچوں اک رنگ دی دکھ حاضر اے:

”جدوں وی میں تیرے بارے وچ سوچتی آں تے میں اکثر تیرے بارے وچ سوچدی رہتی آں۔ میریاں اکھاں اگے تیریاں اکھیاں آوندیاں نیں..... تیریاں اکھیاں جیہڑیاں میرے وچ دی لنگھ کے میرے اندر تیک چلیاں جاندیاں نیں تے میرے اندر دی ہر شے دیکھ لیندیاں، پڑھ لیندیاں نیں۔ ایس لئی تینوں میری بے چینی تے بے قراری دا تے پتا ہوئے گا ہی جس نال میں تیرے خط آون، اوہنوں پڑھن، فیر پڑھن تے اوہدا مزالین دی منتظر آں۔ میں اکثر اوقات تے بہت واضح طور تے تینوں محسوس کر سکتی آں! پر مینوں تیرے ولوں اشارہ ملن دی وی بہت بہت بخشی ہوندی اے۔ ایہ مغربی لوکاں دی مادہ پرست سرشت دا حصا اے! بہت گرم جوشی، پیار تے محبت نال!“ (5)

افضل احسن رندھاوا دا ایہ ناول پیار کرن والے ایہناں انساناں دے پوتر احساس دا بھرواں نمونہ اے۔ پرا ایوا، دے خطاں وچ اوس مغربی معاشرے دے مرداں دا اوہدے نال چنگا بھیڑا جھو جھیا وی ورتاؤ اے..... اوس بارے لکھاری نے اوہدے خطاں وچ کوئی دس نہیں پائی

جس توں ایہ گویڑ لاسکیے کہ او تھوں دے وسنیک مرد عورت نوں کیویں ویکھدے نیں۔ جدوں ایس ناول دے دو جے انک وچ صاحبان دے خطاں وچ ایہ گل بڑی اگھڑویں اے۔

صاحبان، ”سورج گرہن“ ناں دے ایس ناول دا دو جا اہم مرکزی پاتر اے۔ صاحبان دا تعلق پاکستان دے تواریخی شہر شیخوپورہ نال اے۔ اوں دے لکھے ہوئے خطاں وچ اپنے محبوب نال عشقیہ وارنگی نوں اچھتا حاصل اے۔ صاحبان ولوں مرزے نوں لکھے گئے خطاں تے نئے رقعیاں دی تعداد گھٹ ودھ 64 دے لگ بھگ اے۔ ایہ سارے دے سارے خط اتے رُقعے 3 ستمبر 1980ء توں لے کے 22 جنوری 1983ء تک دے عرصے وچ کار لکھے گئے نیں۔ ایہ سبھ خطاں پاکستان دے اڈ و اڈ شہراں: شیخوپورہ، ملتان، پنڈی، اسلام آباد، لہور تے ہری پور ہزارا وچوں اپنے سجن دے ناں بڑے لکھے اتے موہ پیار نال لکھے گئے چا پدے نیں۔ مرزا اتے صاحبان دی پہلی ملاقات نوں لیکھک نے کجھ انج لفظی روپ دتا اے:

”صاحبان نال وی میری ملاقات ستمبر دے پہلے ہفتے دے پہلے دنوں وچ ہوئی پر سال 1980ء سی تے شہر لہور۔ اوہ یونیورسٹی چوں ایم اے اکنامکس وچ گولڈ میڈل لین والی گڑی، اک وڈے آدمی دی سفارش نال لہور، ہی دے اک وڈے ادارے وچ نوکری کر رہی سی۔ ایہ اوہدی مرداں دے ادارے وچ پہلی نوکری سی۔ ایس لئی اوہدے توں نبھ نہ سکی۔ اک دوست دے گھر اک دعوت وچ اوہ مینوں ملی تے جدوں اوہ مینوں ملی، اوہ غصے وچ بہتی سی یا پریشان بہتی، ایہ دسنا کافی مشکل اے۔۔۔“ (6)

صاحبان دے عشق وچ جنون وی اے تے پاگل پن وی..... اوہدی جنونی طبیعت دے سبھاں وچ وحشت، اکتاہٹ تے بیزاری وی گٹ گٹ کے بھری ہوئی اے تے محبت، خُدی پسندی، خُدی غرضی وی۔ اوں دی طبیعت وچ اپنے بارے ایہ سوچ وی شامل اے کہ اوہ کسے دے آگے لف جاوے والی یاں جھک جاوے والی سوانی نہیں اے۔ اوہ معصوم وی اے تے لڑاکی وی.....۔ اپنے دوال و سدے حرصی، لالچی، دوغلی، لوفر، لُچے تے جھوٹے لوکاں وچ اک مرزا ای اوں دی اجہی ٹھاہرا اے جس نال اوہ اپنی زندگی دیاں نکلیاں وڈیاں ہونیاں تے واپریاں ہسی نشی

سانجھیاں کرلیندی اے۔ اوہنوں ایس سماج وچ اک مرزا اہیہ شخص وکھالی دیندا اے جیہدے موڈھے تے اوہ اپنا سر رکھ کے، دل کھول کے روسکدی اے۔

مشرقی معاشرے وچ صاحبان نون توڑن تے ٹھیس اپڑان والے اُنج تے بہت لوک نیں پر اوہنوں ٹٹی ہوئی نون جوڑن والا، کھلری ہوئی نون اکٹھیاں کرن والا ہور کوئی نہیں اکلا مرزا ای اے۔ شاید ایسے پاروں کئی وار صاحبان اوس کولوں معاشی مدد دی صورت وچ گجھ پسیاں دی منگ وی کرلیندی اے۔

صاحبان اپنا فارغ ویلا اپنے چھوٹے بھین بھراواں نال لڈ وکھیڈ کے یاں فیرو کوئی کتاب پڑھ کے یاں موسیقی سُن کے گزار دی اے۔ صاحبان دے خطاں وچ اوس دے اندلے ڈھڑکو، عشق دی وارتا، اوس دی نوکری دیاں خبراں، اسلام آباد دی رہائش، ملتان کالج وچ لیکچر دی خالی آسامی دی خبر، اوہدی اپنی تے اوس دی ماں دی خراب طبیعت دی روداد، روز وار دفتر کی کماں کاراں دی تفصیل، خواہاں دی سانجھ توں وکھ اوہدی شادی بارے گل بات شامل اے۔ صاحبان دے خطاں وچ کدھرے کدھرے زرا اکو اک شعر وی درج ہوندا اے تے کدھرے کدھرے اوس دے گھر دے پتے اُپر مرزے نون خط نہ لکھن دی ہنک وی لکھی دسدی اے۔ ایس وچ دفتر دے فون نمبر اُتے صاحبان نون فون کال کرن دی روک دا معاملہ وی شامل اے۔ ایس توں وکھ، مختلف ملاقاتاں دوران اک دو جے نال ہون والیاں چھوٹیاں موٹیاں، غلط فہمیاں تے نا انصافیاں بارے گلے شکوے، منتاں ترلے، معافیاں تے قسماں دی بوچھاڑ وی شامل اے۔ اپنے اک خط وچ صاحبان نے لکھیا اے:

”مرزیا! ایہ گل میں فیرو دہرا رہی آں! میں ساری دی ساری تیری آں!
 صرف تیری آں! ہمیشا لئی تیری آں..... توں میری محبت ایں، میری زندگی
 ایں، میری ساری دولت ایں۔ مہربانی کر کے ایہ گل ذہن وچ رکھیں کہ میں
 کوئی عام سستی یاں کمینی گڑی نہیں..... جے اک وار میں اپنے آپ نون
 تیرے لڑنال ہنھ لیا اے تے کیہ تیرا خیال اے کہ دُنیا وچ کسے ہور دے مگر
 وی ٹری پھراں گی؟ ہُن میرے کول ہور واسطے گجھ نہیں! میری ایہ ساری دُنیا

ہُن توں ایں! میرا تیرا رب گواہ ہو یا کہ میرا ایہ سریر تے میری ایہ روح
 صرف تیری اے۔ تے کدے کسے حال وچ وی، کسے ہور دا ایہدے نال
 کوئی واسط نہیں ہووے گا۔ ایہ گل پھرتے لکیر سمجھیں!! بھادیں میں کدے
 تیرے نال رہ سکاں یاں نہ..... میں قسم کھا کے کہنی آں کہ میں صرف تیرے
 لئی پیدا ہوئی آں تے صرف تیرے لئی مراں گی۔ تیرے بغیر میں گجھ وی
 نہیں! میں اپنی ساری زندگی وی تیرا انتظار کردی رہاں گی۔ توں پنجاہ سال
 بعد وی دیکھیں گا کہ تیرے لئی میرے جذبات اوہو ای نہیں جیہڑے آج
 نیں۔ تیرے بارے میرے ایہ جذبات صرف موت نال ہی بدل سکدے
 نیں!!، (7)

مشرقی معاشرے وچ کسے وی جوان، ذہین تے پڑھی لکھی عورت نوں گھروں نکل
 کے..... باہر جا کے کسے وی ادارے وچ نوکری کرن وچ کیہ کیہ مسائل پیش آؤندے نیں؟ تے
 اوہنوں روز کسراں اینکاں راگیراں، آفس میٹس تے روز ملن گلن والے لوکاں دیاں شکی مزاج،
 حرصی تے لالچی نظراں دا مقابلہ کرنا پیندا اے؟ صاحبان دے خطاں نوں پڑھ کے بھلے بھانت
 اچھیاں سبھ گلاں دا وی اندازا ہو ای جاندا اے۔ خطے دے ہور ناں دیشاں وچ وی سوانیاں تے
 گڑیاں چڑیاں نوں آئے دن کم کار دے سلسلے وچ گھروں باہر آون جاون ویلے کیہ کیہ مسئلے مسائل
 پیش آؤندے نیں؟ اوہناں دی اک جھلک لئی صاحبان دے لکھے ہوئے اک خط دی جھلک دیکھو:

جیہناں توں تُوں میرے لئی خوشیاں منگدا پھرنا ایں، اوہ سارے شریف لوک
 تے مینوں پتھر مارن والیاں وچ سن۔ اک مچھلی سارے تالاب نوں خراب
 کردیندی اے تے اک گڑی سارے ادارے نوں تباہ کردین لگی سی،
 میرے دو نمبر باس کہیا سی۔ میری وجھا توں تباہ ہوندا اک ادارہ بچ گیا اے
 تیرے شہر دا۔ توں وی شہر دے لوکاں وانگ شکر کر کے خوش ہو..... توں رونا
 کیوں ایں؟، (8)

روشن خیال، کم کار نال جُوی، آزاد عورت تے پڑھی لکھی نازک نوں خورے کیوں

و کا د مال تے ڈنگ ٹپاؤ شے سمجھ لیا جاندا اے؟ ایس پکھوں صاحبان دے خطاں وچلی پپتا بڑی دکھ بھری اے۔

افضل احسن رندھاوا نے ”سورج گرہن“ وچ ایوا، تے صاحبان دے خطاں راہیں اک پاکستانی آتے اک غیر ملکی عورت دی سوچ دے بنیادی فرق تے زندگی جیون دے دکھ وکھ سبھا، عزاں تے پاتراں دے دُھراندر ہو رہی جذباتی ٹٹ بھج نوں بیانن دی بھرویں کوشش کیتی اے۔ لکھاری نے اپنی ایس لکھت وچ انساناں دے ظاہر تے باطن دی دُنیا دی جیہڑی تصویر پینٹ کیتی اے اوس وچ کدھرے کدھرے اوہنے کئی نازک مسئلیاں نوں وی چھیڑیا اے۔ ”سورج گرہن“ زندگی دے سفر وچ مشرق تے مغرب دی وسوں، سوچ، محبت، آزادی تے عورت دی ہوند دا نوں بیکلا مطالعا اے۔

”سورج گرہن“ وچ افضل احسن رندھاوا نے اک وڈے ناول کار وانگ کوئی لیکچر، بھاشن، تقریر، بھاری منطق آتے پھوکی دانشوری نوں نہ جھاڑ کے اوس دی کہانی نوں پیتلا، بور آتے بوجھل نہیں ہون دتا۔ البتہ ایس ناول وچ اک دو اوگن اچھے نیں جیہناں بارے جے کوئی گل نہ کیتی گئی تے اوہ لکھاری آتے اوس دی ایس لکھت نال سراسر نا انصافی تے بے ایمانی ہووے گی۔ پہلی گل ایہ کہ ایواناں ہارس مین دی پہلی ملنی..... اک پاکستانی کھڈاری دے طور تے جینوا ایئر پورٹ تے اوہناں کھڈاریاں دے آدر وچ کیتے گئے اک اکٹھ وچ ہوئی سی۔ پر ناول وچ کدھرے وی ایوا، دے خطاں توں ایہ گل صاف سدھ نہیں ہوندی پئی اوس دا ہارس مین کدے کوئی کھڈاری وی سی تے پاکستانی ٹیم دا حصا وی سی۔ اوس دے شاعر آتے ناول کار ہوون دی دس ایوا دے چوکھے خطاں توں ضرور ظاہر ہوندی اے۔ ایس لئی ناول دے شروع وچ جے ایس پاسے دھیان دتا جاندا کہ ہارس مین کوئی کھڈاری نہیں، سگوں اوہ تے اک شاعر تے لکھاری اے تاں گل اِنج وگڑنی کوئی نہیں سی۔ ایس سلسلے وچ سوئزر لینڈ وچ پاکستانی کھڈاریاں دے آدر وچ ہوون والے اکٹھ نوں پاکستانی لکھاریاں دے آون دی تئسی وچ اک ادبی تقریب داروپ وی دتا جاسکدا سی۔ اِنج ناول کار دی شخصیت نال گڈ مڈ ہوون والا ہارس مین دا پاتر ہو رہنتر کے ساہمنے آسکدا سی۔

ایسے طرحاں اک ہو ر خط وچ ناول کار نے ہارس مین دے دوست دے طور تے ایوا،

نوں لکھے اک خط وچ منیر نیازی دا جیہڑا مشہور تے مقبول شعر درج کیتا اے۔ اوس دا پہلا مصرعا اوہ نہیں اے جیہڑا کدے منیر نیازی نے آکھیا سی:

گُجھ اُنج دی راہواں اوکھیاں سن
گُجھ گل وچ غم دا طوق وی سی
گُجھ شہر دے لوک وی ظالم سن
گُجھ مینوں مرن دا شوق وی سی⁽⁹⁾

افضل احسن رندھاوا نے اپنی ایس لکھت وچ ایس شعر دا پہلا تگ گُجھ اُنج درج کیتا اے: گُجھ پیار دے پینڈے اوکھے سن۔⁽¹⁰⁾ ایہ پروف دی غلطی تے نہیں ہوسکدی۔ البتہ ایس نوں ناول کار دی اپنی دلی ریتجھ دے طور تے ویکھ سکدے آں!

افضل احسن دے رچے ”سورج گرہن“ ناں دے ایس ناول وچ دوہ نہ مرکزی پاتراں (ایواتے صاحبان) دے گھٹ ودھ گل 120 خط شامل کیتے گئے نیں۔ ایواتے صاحبان دے ایہناں خطاں نوں ناول دا حصا بناون ویلے جے ایہناں خطاں دی مناسب چون کر لیتی جاندی تے ایہ ناول 296 صفحات دی ضخامت توں بچ سکداسی۔ اُنج نہ تے ناول دی کہانی خواہ مخاہ دی طوالت دا شکار ہونی سی اتے نہ ای اوس وچلیاں روز وار دیاں اکو چھیاں واپریاں وچ کسے قسم دی کوئی دوہرائی آونی سی۔ کیونجو ایہناں خطاں وچوں کئی ایجے خط وی نیں جیہڑے ناول دی ضخامت وچ تے اچھا خاصا وادھا کردے نیں پر اوس دی کہانی دے مفہوم وچ کوئی خاص وادھا نہیں کردے۔

”سورج گرہن“ آساں، اُمیداں، سدھراں، ریتجھاں تے چاواں دی رُت وچ پھٹدیاں لگراں تے محبت دی کُوسی کُوسی دُھپ وچ سک رہے جذبیاں دی کہانی اے۔ ایہ ناول موسم بہار وچ بنی اوہ چُپ فلم اے جس وچ چیری دے رُکھاں تے پھل کھڑ رہے نیں۔

ایہ ناول دو دکھ دکھ، نکھڑویاں تے او بھڑ تہذیبیاں دے پیار کرن والے لوکاں دی پریم کتھا دا اک سچل، نوینکلا آتے اچرچ نمونہ اے۔ پنجابی ادب دے کھیتز وچ ایس طرحاں دی، ایس اسلوب تے نوینکلی تکنیک وچ لکھی کوئی ہو ردوجی لکھت نہیں ملدی۔

حوالے:

- ☆ لیکچرار شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ گریجویٹ کالج سول لائنز لاہور
- 1- افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن (پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، دوجی وار اکتوبر 1996ء)،
 - سن
 - 2- میلان کنڈیرا، ناول کافن (اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد 2017ء)، 26،
 - 3- افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، 17
 - 4- ایضاً، ص 18
 - 5- ایضاً، ص 60
 - 6- ایضاً، ص 22
 - 7- ایضاً، ص 169-170
 - 8- ایضاً، ص 166-167
 - 9- منیر نیازی، گل کلام (خزینہ علم ادب الکریم مارکیٹ اردو بازار لاہور، 2002ء)، 28،
 - 10- افضل احسن رندھاوا، سورج گرہن، 52